
МОРОЗ О.І.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології,
вчений секретар,
«Міжнародний економіко –
гуманітарний університет
імені академіка С. Дем'янука»,
м. Рівне

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ГАРМОНІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ДИТИНИ

В статті окреслено значення у становленні самосвідомості: функціонування психічних явищ, що складають пізнавальну, емоційно-вольову, потребово-мотиваційну сфери особистості дитини; внутрішньої діяльності особистості, яка полягає у дії захисних механізмів «Я»; впливу соціального середовища.

Ключові слова: самосвідомість, психічні явища, захисні механізми, соціальне середовище.

В статье определено значение в становлении самосознания: функционирования психических явлений, которые составляют познавательную, эмоционально-волевую, потребностно-мотивационную сферы личности ребенка; внутренней деятельности личности, которая состоит в действии защитных механизмов «Я»; влияния социальной среды.

Ключевые слова: самосознание, Я-концепция, психические явления, защитные механизмы, социальная среда.

In article the values in the formation of self-consciousness: the functioning of mental phenomena, which constitute the cognitive, emotional, strong-willed, need-motivational sphere of the child's personality, the internal operations of the individual, which is in the protective mechanisms of "Self"; influence of social environment.

Key words: self-awareness, self-concept, mental phenomena, protective mechanisms, social environment.

Провідне місце у формуванні особистості посідає становлення її самосвідомості, що зумовлена певними факторами, які необхідно враховувати в організації навчально-виховного та розвивального середовища дитини. На сучасному етапі розвитку системи освіти серйозне значення приділяється формуванню гармонійної особистості, здатної до самореалізації себе у суспільстві.

У теоретичному виділенні базових чинників становлення, розвитку, формування та функціонування самосвідомості ми ґрунтуємось на загальному положенні психології про біологічно-соціальну природу особистості, тобто передбачаємо наявність таких основних груп чинників:

- внутрішні чинники, які зумовлені біологічною природою організму та виявляються у функціонуванні психічної діяльності людини;
- зовнішні чинники, що виявляються в умовах існування людини, а саме: у впливі соціального середовища на формування особистості.

У межах внутрішніх чинників становлення самосвідомості ми виділяємо два вектори: функціонування психічних явищ та внутрішню діяльність особистості.

Роль функціонування психічних явищ у Я-просторі розглядали А.Адлер, Л.В.Бороздіна, Р.М. Грановська, А.В.Захарова, І.С.Кон, О.М.Леонтьєв, А.І.Липкіна, А.Маслоу, В.С.Мерлін, С.Р.Пантілеев, Н.І.Сарджвеладзе, В.В.Столін, О.К. Тихомиров, І.І.Чеснокова, Е.Фром та ін. Теоретичний аналіз результатів їх досліджень дає можливість визначити значення кожного з психічних явищ у процесі усвідомлення індивідом себе.

Необхідні умови розвитку самосвідомості складають сприймання, пам'ять та увага. Так, сприймання, що виявляється у константності образів, забезпечує стійкість усвідомлення людиною себе у часі, тобто ототожнення особистості із самою собою в минуло-

му, майбутньому та теперішньому. Увага – відповідає за вибірковість та стійкість в усвідомленні себе. Пам'ять реалізує відчуття безперервності і наступності самосвідомості при зміні зовнішніх умов та самої особистості. Мислення формує знання про себе, виступає основою рефлексії; підтримує внутрішню узгодженість та стійкість Я; керує потребова-мотиваційною сферою через опосередковане пізнання власних станів; визначає організацію поведінки, глибину процесу самоусвідомлення, самооцінки та самокерування.

Мовлення є суттєвою умовою виникнення процесу усвідомлення себе, оформлення знань про себе та ставлень до себе у словах, що наділені відповідним змістом. Уява бере активну участь у формуванні можливого, майбутнього та ідеального «Я» особистості. Емоції та переживання формують самооцінку та емоційно-оцінне ставлення, що виявляються: в породженні суб'єктивного ставлення людини до себе за критерієм позитивності-негативності; в усвідомленні цінності власної особистості та її ставлень для себе; в організації поведінки; в рівні прояву процесу самоусвідомлення. Воля бере участь у саморегуляції особистості, втілює її в діях, поведінці та вчинках. Потреби та мотиви стимулюють пізнання себе та прагнення до саморозвитку. Спрямованість особистості визначає: значимі відчуття, образи власного тіла, переживання та спонукання людини; міру стійкості та постійності власної особистості; значиму діяльність людини, на основі оцінки якої робить висновки стосовно свого «Я»; напрям усвідомлення власного «Я», що ґрунтується на моральних принципах, якими керується людина, оцінюючи свою особистість[5, с.33].

Усі означені психічні явища взаємодіють між собою та сприяють формуванню самосвідомості, яка, є вершиною розвитку вищих психічних функцій та забезпечує здатність людини усвідомлювати зовнішній світ,

відокремлювати себе з нього, а також пізнавати, переживати свій внутрішній світ і певним чином ставитись до себе. Таким чином, Я-концепція, як базова складова самосвідомості, формується на основі психічних явищ, в подальшому регулює ними.

У формуванні та функціонуванні Я-концепції також бере участь внутрішня діяльність особистості. В психології існує два підходи до розгляду внутрішньої діяльності особистості, що виявляється у дії захисних механізмів, що спрямовані на досягнення узгодженості підструктур «Я»: психоаналітичний та когнітивний.

Психоаналітичний підхід, сформульований З.Фрейдом та розвинений в роботах А.Фрейд і інших представників психоаналізу, дозволив розглядати захисні механізми в якості прийомів та способів переробки почуттів, думок через наявність конфлікту в особистості з метою забезпечення регуляції поведінки та збереження цілісності «Я».

Когнітивний підхід базується на теорії когнітивного дисонансу Л.Фестінгера, головна ідея якої полягає в тому, що наявність у свідомості двох суперечливих знань є когнітивним дисонансом, що спонукає людину до пошуків узгодженості або до послаблення неузгодженості.

Отже, в психології визначено, що в основі внутрішньої діяльності особистості лежить прагнення до внутрішньої узгодженості та адаптації до себе [4, с.32]. Внаслідок внутрішньої неузгодженості виникає фрустрація особистості, яка визначається як психічний стан, викликаний об'єктивними непереборними труднощами або складнощами, які суб'єктивно сприймаються як непереборні та виявляються у підвищеній внутрішній напрузі. Дія фрустрації полягає у блокаді цілеспрямованих дій та негативному впливі на Я-концепцію особистості і її компоненти. Таким чином, Я-концепція потребує психологічного захисту, який здійснюється диференційовано, тоб-

то кожна її підструктура захищається специфічними захисними комплексом. Розглянемо захисні механізми різних підструктур Я-концепції.

Захисні механізми самооцінки створюють внутрішню позитивну оцінку, що здатні нівелювати неприємні для суб'єкта реакції оцінювання. Функціонування захисного механізму супроводжується впливом на партнера по спілкуванню шляхом програмування іншого на завчасно-очікувану та підготовлену реакцію схвалення, позитивної оцінки або згоди. Ця функція захисту реалізується, на думку Л.С.Славіної [2,с.16], при неадекватній самооцінці і застосовуються для збереження завищеної самооцінки чи для підвищення (або навіть для приховування) заниженої. Отже, самооцінка може бути просто засобом самоствердження, створення в оточуючих приємного враження про себе.

Захисні механізми ставлення до себе, зміст яких полягає у захисті себе від антипатії, як відзначає В.В.Столін [3,с.44], закладені в його будові, яка, завдяки своїй багатомірності, забезпечує можливість підтримки глобального ставлення до себе на високому рівні, при умові принесення суб'єктом в жертву своїй самоповазі або істинності свого "Я-образу" з метою запобігання усвідомленню антипатії до себе. Підтримка стабільного ставлення до себе забезпечує можливість постійної стратегії в ставленні до самого себе, що виражається як у зовнішній, соціально-предметній діяльності, так і в внутрішній активності особистості.

В якості захисних механізмів Я-образів особистості та Я-концепції, визначаються: ідентифікація, раціоналізація, проєкція, інтроекція, агресія, зворотна реакція та їх комплекси. Так, наприклад, переживання почуття сорому може бути сильним фрустратором особистості. В таких ситуаціях часто використовується механізм формування зворотної реакції, що дозволяє фрустрованій особистості демонструвати штучну самовпевне-

ність, яка в результаті систематичного використання може стати адаптивною стратегією. Отже, захисні механізми не тільки обслуговують Я-концепцію, а й можуть стати її структурно-функціональними компонентами.

Функціонування захисних механізмів Я-концепції на рівні Я-образів, базується на наступних положеннях:

- якщо особистість піддається фрустраційному впливу тоді, коли вона має чіткий актуалізований Я-образ, то включення в активність інших структур особистості відбувається швидко і захисні механізми негайно активізуються;
- фрустрація особистості, як правило, призводить до формування чіткого Я-образу, оскільки особистість знаходиться у проблемній ситуації;
- психологічний захист частково відбувається під контролем Я-образу, тобто усвідомлюється.

Психологічний захист Я-концепції практично не усвідомлюється та, в першу чергу, реалізується у вербальному змісті Я-концепції. Так, кожного разу, коли людина описує свою особистість і дає оцінку своїм психічним та фізичним якостям, вона одночасно здійснює певний психологічний захист, застосовуючи, як правило, механізми раціоналізації, проєкції та їх результати. Таким чином, психологічний захист особистості на рівні свідомості забезпечується контролем актуалізованих ситуативних Я-образів, а на підсвідомому рівні забезпечується контролем Я-концепції.

Захисні механізми можуть виконувати як сприятливу, так і несприятливу роль у функціонуванні особистості та формуванні Я-концепції. Так, їх сприятлива роль реалізується у збереженні, посиленні і збагаченні аспектів самосвідомості, що забезпечує процес адекватної адаптації особистості до фруструючих ситуацій тоді, як несприятлива – виявляється у неадекватній адаптації особистості до себе і соціального середовища, що може негативно позначитись на її взаємодії з

іншими людьми та спричинити формування оманливої Я-концепції.

Зовнішні фактори становлення самосвідомості особистості закладені в соціальному середовищі, оскільки формування самосвідомості та її базисного компоненту Я-концепції не можливе без соціуму. Ідею соціальної детермінації самосвідомості запропонував французький психолог П.Жане та розвивали Ч.Кулі, Д.Мід, Т.Шибутані, І.І.Чеснокова, І.С. Кон та ін.

Як відомо, самосвідомість особистості формується у ході соціалізації, за допомогою процесу інтеріоризації, який Л.С.Виготський визначає, як появу будь-якої психічної функції у культурному розвитку дитини в двох планах (у соціальному – між людьми, як категорія інтерпсихічна; і у психічному – всередині дитини, як категорія інтрапсихічна).

Процес інтеріоризації забезпечують механізми ідентифікація, відчуження та порівняння. Механізми ідентифікація та відчуження, у своїй діалектичній взаємодії сприяють, на всіх етапах онтогенетичного розвитку людини, оволодінню соціальними нормами, установками, суспільно-значимими цінностями та формування системи особистісних змістів, що визначають індивідуальні ціннісні орієнтації і особистісне регулювання поведінкою. Механізм ідентифікації забезпечує ототожнення себе особистості з власним ім'ям, статтю, з Я-образами минулого, теперішнього та майбутнього, з суспільними цінностями, що забезпечують буття у соціальному просторі та сприяють усвідомленню індивідом своїх прав та обов'язків. Тоді як, відчуження, що з'являється дещо пізніше ідентифікації, обумовлює розвиток початкових форм самосвідомості, потреби в здобуванні та відстоюванні власної самостійності, самоцінності..

Базовим механізмом формування самосвідомості виступає механізм порівняння: оцінюючи себе, індивід свідомо або несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не тільки свої

власні досягнення, але і всю соціальну ситуацію в цілому [1, с.55].

У ході теоретичного аналізу, на основі виділених процесів та механізмів, нами визначені загальні закономірності формування Я-концепції особистості в соціумі:

- формування Я-концепції людини відбувається опосередковано, через ставлення до неї інших людей у взаємостосунках, які повторюються;
- Я-концепція є частиною символічного середовища, що утворюється шляхом реконструкції досвіду на основі лінгвістичних категорій, які використовуються в групі, до якої належить особистість;
- система поглядів стосовно свого «Я» стає змістовнішою в залежності від збільшення кількості соціальних груп, в яких людина бере участь;
- міра впливу на «Я» людини інших людей, залежить від визначеності її цінностей та авторитету іншого чи групи людей;
- у формуванні «Я» відіграє важливу роль суб'єктивна інтерпретація думок про людину інших, яка виступає відображенням того, що, на її розсуд, думають про неї інші, хоча зовсім не обов'язково, щоб вони дійсно так думали;
- оцінка особистістю самої себе з погляду тих, з ким зустрічається вона в соціумі, поступово інтегрується в єдине цілісне утворення, Я-концепцію;
- міра цілісності Я-концепції людини в значно залежить від рівня інтеграції соціальної системи, в якій вона бере участь. У суспільстві, де вимоги до людини між членами соціуму взаємно не узгоджені, людині важко інтегрувати власні різні Я-образи в єдине цілісне утворення – Я-концепцію.

Означені загальні закономірності, на наш погляд, виступають зовнішніми факторами формування Я-концепції. В основі становлення Я-концепції в дошкільний віковий період лежить вплив найближчого ото-

чення дитини (батьків, вихователів, однолітків), яке складає її соціальне середовище.

Визначальна роль у формуванні «Я» дошкільника відводиться сім'ї. В психології виділяються три групи сімейних факторів, які впливають на формування Я-концепції дитини:

- порушення психологічного здоров'я самих батьків, і, в першу чергу, їх підвищена тривожність або емоційна холодність;
- неадекватний стиль виховання дитини, і, в першу чергу, гіпоопіка, гіперопіка та надлишковий контроль;
- порушення механізмів функціонування сім'ї, і особливо конфлікти між батьками або відсутність одного з батьків.

Отже, в число факторів, що впливають на формування «Я» дитини дошкільного віку входять такі, як міцність сім'ї, стиль виховання, зацікавленість дорослих в справах дитини та емоційне ставлення батьків до дитини.

На важливість стилю батьківського виховання у становленні особистості дитини з особливостями психофізичного розвитку вказує Р.Бернс [1, с.28], який зазначає, що у дітей з будь-якою вродженою фізичною неповноцінністю через особливе батьківське ставлення може розвинути почуття психологічної неповноцінності. З одного боку, діти, батьки яких поблажливі до них, дуже балують, виростають недостатньо впевненими у власних здібностях, тоді, як батьківське нехтування та неприйняття дитини може призвести до формування у неї комплексу неповноцінності через відчуття дитиною себе небажаною. Такі діти в подальшому житті відчують себе невпевненими в своїй здатності бути корисними, улюбленими, визнаними іншими людьми.

Вагоме значення у формуванні самосвідомості дитини відіграє узгодженість батьківських вимог, оскільки їх неоднозначність або суперечність стосовно дитини можуть спричинити

внутрішні конфлікти в особистості дитини та складнощі у формуванні її гармонійної Я-концепції.

Варто відзначити, що несприятливий вплив на психічне здоров'я дитини чинить не сама актуальна чи минула сімейна ситуація, а суб'єктивне її сприйняття дитиною, ставлення до неї дитини [6, с. 98]. Несприятлива сімейна ситуація негативно впливає на дитину тільки тоді, коли вона суб'єктивно сприймається нею, як несприятлива, і якщо вона є джерелом страждань, ревнощів або задрощів до людей навколо.

У дошкільний віковий період значно розширюється найближче оточення дитини за рахунок включення в нього однолітків та вихователя дитячого садку. Так, виявлено, що досить важливим є перший чужий дорослий – вихователь – досвід спілкування з яким закладає основу сприймання дитиною інших чужих значимих людей. Через спілкування в кінці дошкільного віку формується важливе новоутворення – емоційна децентрація – вміння приймати до уваги почуття та думки інших людей, що є досить важливим для формування «Я» дитини.

Таким чином, в якості сприятливих соціальних умов формування гармонійної Я-концепції виступають: позитивна увага до дитини, що полягає у прийнятті дитини без критики, такою, якою вона є, зі всіма позитивними та

негативними якостями; сприяння формуванню активності дитини, яка необхідна, в першу чергу, для розвитку навичок саморегулювання; наявність досвіду самостійного подолання перешкод; підтримка розвитку рефлексії, коли дорослий заохочує дитину до розуміння самої себе, своїх особливостей та можливостей, причин та наслідків своєї поведінки; наявність ціннісного для розвитку дитини середовища, коли вона отримує можливість певні ціннісні прагнення дорослих та відповідно до них визначати власні ціннісні пріоритети.

Отже, представлений теоретичний аналіз дав можливість визначити обумовлюючі фактори розвитку та функціонування «Я», а саме:

- психічні явища, що складають пізнавальну, емоційно-вольову, потребово-мотиваційну сфери особистості дитини, які взаємодіють між собою та сприяють формуванню самосвідомості;
- внутрішня діяльність особистості дитини, що визначаються в особливостях досягнення внутрішньої узгодженості Я-концепції в умовах фрустрації або її загрози;
- соціальне середовище: взаємодія дитини з батьками, педагогами і однолітками, що позначається на формуванні у неї суб'єктивного значення цих стосунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. / Р. Бернс -Пер. с англ./ Общ. ред. В. Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1996. – 422 с.
2. Славина Л.С. Психологическое развитие школьника и его воспитание. / Л.С. Славина - М.: Знание, 1999. – 21 с.
3. Столин В.В. Самосознание личности. / В.В. Столин – М.: МГУ, 1993. – 286с.
4. Шибутани Т. Я-Концепция // Психология самосознания. / Т. Шибутани – Самара: Издат. Дом "Бахрах-М", 2009. – С. 245-269.
5. Хьелл Л. Теории личности. / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб.: Питер, 2009. – 608с.
6. Хухлаева О.В. Тропинка к своему Я: как сохранить психическое здоровье дошкольников. / О.В.Хухлаева, О.Е. Хухлаев, И.М. Петрушина – М.: Генезис, 2011. – 175с.